

FANDA O‘ZBEK TILI TEONIMLARINING TADQIQI MASALASI

*Raximova Norjongul Mahsud qizi, Urganch davlat universiteti
tayanch doktoranti*

THE PROBLEM OF RESEARCH OF UZBEK LANGUAGE THEONYMS IN SCIENCE

*Rakhimova Norjongul Mahsud kizi, doctoral student of Urgench
state university*

ПРОБЛЕМА ИССЛЕДОВАНИЯ ТЕОНИМОВ УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКА В НАУКЕ

*Рахимова Норжонгул Махсудовна, базовый докторант
Ургенчского государственного университета*

Annatotsiya: Maqolada o‘zbek teonimikasi bo‘yicha olib borilayotgan izlanishlanishlar va teonimlarning tilshunoslikda o‘rganilishi haqida fikr yuritiladi.

Kalit so‘zlar: teonim, teonimiya, teonimika, teolingvistika, mifonim, agionim, onomastika.

Abstract: The article discusses the ongoing research on Uzbek theonymics and the study of theonyms in linguistics.

Key words: theonym, theonymy, theonymics, theolinguistics, mythonym, agionym, onomastics.

Аннотация: В статье рассматриваются текущие исследования узбекской теонимики и изучение теонимов в лингвистике.

Ключевые слова: теоним, теонимия, теонимика, теолингвистика, мифоним, агионим, ономастика.

KIRISH. Tilshunoslikning keng tadqiq qilinarayotgan sohalaridan biri onomastika hisoblanadi. O‘zbek onomastikasi o‘tgan asrning ikkinchi yarmidan boshlab tilshunoslikning rivojlangan sohalaridan biriga aylandi. Soha bo‘yicha keng ko‘lamli tadqiqotlar amalga oshirilganiga qaramay, onomastikaning agionim, ekklezionim, agnonim, andronim, teonim kabi birliklari haligacha o‘z tadqiqini kutayotgani ko‘pchilik taqiqotchilarga ma‘lum.

“**Teonim**” (yunoncha *teog* – *xudo* (Alloh) + *onoma* – *atoqli ot*) – Ollahning nomi va atributlarining atoqli oti degan ma‘noni bildiradi. “**Teonimiya**” esa shunday atoqli otlarning to‘plami, yig‘indisi, “**teonimika**” shunday onomastik ko‘lamga mansub atoqli otlarni o‘rganuvchi soha ma‘nosini bildiradi[2;75]. Teonimlar diniy muloqotni o‘rganuvchi tilshunoslikning yangi yo‘nalishi – **teolingvistikaning** shakllanishiga turtki bo‘ldi. Teolingvistika inglizcha **Theo** – “xudo”,



<https://t.me/orcid.org/0009-0008-0473-6556>

e-mail:

raximovanorjongul@gmail.com

“din” va **linguistics** – “tilshunoslik” so‘zlaridan olingan bo‘lib, bu atamani dastlab Van Noppen fanga olib kirgan. Teolinguistika – diniy tilni o‘rganuvchi fan [4]. Jahon tilshunosligida bu yo‘nalish bo‘yicha ilk tadqiqotlar Devid Kristal, Jan Per, Uilyam Samarin kabi taniqli olimlarning ilmiy izlanishlarida ko‘zga tashlanadi.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA. O‘zbek tilshunosligida keyingi yillarda diniy lingvistik va teonimiya masalalari Z.Do‘simov va M.Tillayevaning “Xorazm onomastikasining shakllanishi va “Avesto”, N.Uluqov “O‘zbekcha diniy matnlar ekzotik leksikasi”, A.O‘rozboyev “Ogahiyning “Riyoz-ud davla” asarida ijtimoiy-siyosiy leksika” mavzusidagi nomzodlik dissertatsiyasi, Sh.Yusupova “Diniy matnlarning lingvopragmatik tadqiqi”, M.Galiyeva “Dunyoning lisoniy tasvirida diniy-mifologik tafakkurning aks etishi” mavzularida filologiya fanlari bo‘yicha falsafa doktori dissertatsiyalari, R.Mahmudov “O‘zbek tilida avestizmlar” monografiyalarida va bir qator maqolalarda o‘rganilgan, biroq bu tadqiqotlarda teonimlarning boshqa onomastik va leksik birliklar bilan chegarasi masalalarida hozirgacha bir to‘xtamga kelinmaganligini ko‘rishimiz mumkin. Masalan, B.Yo‘ldashev “O‘zbek onomastikasi masalalari” uslubiy qo‘llanmasida, *Alloh (Xudo // Xudoy, Tangri, Yaratgan, Yazdon, iloh, ilohalar* va bu tushunchalar bilan bog‘liq atributlar haqida tarixiy, badiiy, etnografik, folklorshunoslik, mifologik, qisman tilshunoslik fanlarida kuzatish olib borilsa-da, teonim, teonimiya tushunchasi uning doirasiga kiradigan aniq lug‘aviy onomastik birliklar, ularning chegarasi va ko‘lami yuzasidan hozirgacha izchil fikrlar bildirilmaganini aytib o‘tadi [10;64].

NATIJALAR. O‘zbek onomastikasi bo‘yicha olib borilgan nazariy tadqiqotlarda bir tushunchani ifoda qiluvchi *Alloh, Xudo, Tangri* leksemalari, Ollohning sifatini bildiruvchi atamalar va ularning o‘zbek ismlarida zuhur bo‘lishi, islomgacha mavjud bo‘lgan xudolarning nomlari, afsonaviy maxluqotlar – ajdarho, dev, pari, shayton, jin, ot, bo‘ri va boshqa mavjudotlar nomlari, payg‘ambar, pir va turli ilohiy tushuncha va tasavvurlarning nomlari teonimlar tizimiga kirib, o‘zbek nomlarining o‘ziga xos bir tarmog‘ini tashkil etishi xususida so‘z yuritiladi [1;12]. Ba’zi tadqiqotlarda esa, teonimlardan

payg‘ambar nomlari, ya’ni agionimlarning farqlanmagan holatlariga ham duch kelamiz. Narzullayeva Durdoni “Qur’oni Karim”dagi teonimlarning semantik-funksional qiyosiy tahliliga bag‘ishlangan maqolasida teonimika, turli diniy tasavvurlar bo‘yicha ifodalangan xudolar, ma’budlar, payg‘ambarlar, diniy-afsonaviy shaxs va mavjudotlarning nomlarini qamrab oladi”, – deydi [6;51]. Tadqiqotchi maqolada 27 ta payg‘ambarning ismlari tavsifini keltirib o‘tadi. “Qur’oni Karim”dagi umumiy teonimlarga misol sifatida *Furqon, Majid, arabiy, Qadr kechasi, Ramazon oyi, Jabroil farishta, Muhammad payg‘ambar, Nas surasi, Baqara surasi, Kavsar surasi* kabilarni ko‘rsatadi. Ayrim ilmiy izlanishlarda teonimlarga farishta nomlari ham kiritilib tadqiq qilinmoqda. N.Uluqov o‘zining “Ekzotik leksika” nomli monografiyasida teonimlarga Alloh va uning sifatlarini, farishtalarni ifodalovchi atoqli otlarni kiritadi. O‘zbekcha diniy matnlarda bir qator farishtalar nomi ham uchraydi. Bu teonimlar diniy ruh ifoda etuvchi ekzotizmlarning asosiy turlaridan biri ekanligini ta’kidlaydi [9;84].

Boshqa bir tadqiqotlarda o‘zbek tilidagi teonimlarni o‘rganish ancha qiyinchilik tug‘dirayotganiga urg‘u berilyapti, buning asosiy sababi teonimlarning chegarasi hanuzgacha tilshunoslikda yechim topmagan masalalardan biri ekanligidir. Jumladan, Sohiba Elmurovaning “Hozirgi zamon tilshunosligida teonimlarni o‘rganishdagi qiyinchiliklar” nomli maqolasida teonimlarning o‘zbek onomastikasining alohida bo‘limi sifatidagi ahamiyatiga qaramay, boshqa turdagi xos nomlardan farqli o‘laroq, zamonaviy tadqiqotchi uchun alohida qiyinchilik tug‘dirishini, teonimlarning onomastikada yetarlicha izohlanmaganligida, – deydi [3;291. Shu boisdan bo‘lsa kerak, muallif maqolasida *shaytoni lain* teonim sifatida “la’natlangan”, “Xudoning dargohidan quvilgan” degan ma’noni anglatishini va *avliyoulloh, avliyo, valiy* leksemalarini ham teonimlar sifatida tahlilga tortilganini ko‘rishimiz mumkin.

MUHOKAMA. Bugunga qadar teonimlar bir-biridan tafovut qiluvchi tahlillar asosida tadqiq qilindi. Yuqorida keltirilgan misollardan ma’lum bo‘ladiki, o‘zbek tilshunosligida teonimlarga Alloh ismlari, payg‘ambar nomlari, farishta nomlari, dev va parilar, diniy bayram nomlari kiritilib teonimiya

sifatida tadqiq qilingan. Biroq, E.Begmatov va N.Uluqov tomonidan nashr qilingan “O‘zbek onomastikasi terminlarining izohli lug‘atida” bu masalalarga oydinlik kiritilganini ko‘rishimiz mumkin. *Mifonim* (yun. mifos – afsona, ertak + onoma – atoqli ot) – afsonalar, epopeyalar, ertaklarda uchraydigan atoqli otlar, masalan, *Odam ato*, *Momo Havo*; **Mifozoonim** – moddiy olamda mavjud emas, ammo afsonalar, rivoyatlarda uchraydigan, odamlar rostdan mavjud deb, tasavvur qiladigan hayvonlarning atoqli oti [2;47], deb izohlanadi, ya’ni dev, ajdarho va parilar bunga misol bo‘la oladi. Ajdar va devlar inson tasavvurida salbiy ma’no kasb etib, insonga zarar yetkazuvchi maxluq hisoblanadi. Shunday ekan, bunday tushunchalarga teonim emas, mifonim sifatida qarash lozim[8,59]. Endi payg‘ambar nomlari nima sababdan teonimlar tizimiga kirmasligini izohlashga harakat qilamiz. **Payg‘ambar** so‘zi forscha bo‘lib, *payg‘om* – “xabar”, *burdan* – “keltirmoq”, ya’ni “xabar keltiruvchi”, “elchi” ma’nolarini bildiradi. Payg‘ambar nomlari diniy lingvistikaning salmoqli qismini tashkil qiluvchi leksik birliklar hisoblanadi. Biroq ularni teonimlarga emas, agionimlarga kiritib tadqiq qilsak, to‘g‘riroq yondashuv bo‘lishi mumkin. Sababi **Agionim** (yunoncha *agio* – “muqaddas” + *onoma* – “atoqli ot”) – muqaddas deb hisoblanuvchi narsalar, obyektlar, shaxslar atoqli oti degan ma’nolarni anglatadi[2;11]. Payg‘ambar nomlari ham muqaddas deb hisoblanuvchi shaxs nomlari hisoblanadi.

A.O‘rozboyevning “Ogahiy tarixiy asarlari leksikasiga bag‘ishlangan doktorlik dissertatsiyasida diniy terminlar tahlilga tortilgan va ular quyidagicha tasniflanadi: a) mutloq iloh tushunchasini ifodalovchi so‘zlar; b) payg‘ambar tushunchasini ifodalovchi so‘zlar; d) farishta tushunchasini ifodalovchi so‘zlar; e) jannat va do‘zax tushunchasini ifodalovchi so‘zlar; f) ibodatga aloqador tushunchalarni ifodalovchi so‘zlar; g) turli mazmundagi diniy terminlar. Ushbu yondashuvda farishta nomlari alohida guruh sifatida tasniflanganini ko‘rishimiz mumkin. Tadqiqotchining ushbu tasnifi, bizningcha, farishta nomlarini teonimlarga kirmasligi uchun asos bo‘la oladi.

Tillayeva Muyassar Botirovnaning “Xorazm onomastikasi tizimining tarixiy-lisoniy tadqiqi” (“Avesto” onomastikasiga qiyoslash

asosida) mavzusidagi filologiya fanlari nomzodi ilmiy darajasini olish uchun yozilgan dissertatsiyasi ikkinchi bobining uchinchi bo‘limi “Tangri nomlari” deb nomlanadi. Dissertatsiyada *Obon*, *Ozar*, *Otar*, *Armatiy*, *Anaxito*, *Voyu*, *Izad*, *Xurshid*, *Xurdod*, *Ahura Mazda*, *Bahrom* kabi tangri nomlarining lisoniy-ma’noviy xususiyatlari haqida so‘z yuritiladi. Dissertatsiyaning ikkinchi bobi “Afsonaviy mavjudotlar nomi (mifonimlar)” deb nomlanadi[5;67]. Unda “Avesto”da uchraydigan mifologik jonivorlar *Oziy*, *Ajdahoyi shoxdor*, *Aji dahoka*, *Ashmug‘*, *Duruj* kabi mifologik obrazlar tahlil qilingan.

Raufjon Mahmudovning “O‘zbek tilida avestizmlar” monografiyasining ikkinchi bobida “Ishonch-e’tiqodga oid avestizmlar” tahlil qilingan. Dissertatsiyaning ikkinchi bob birinchi fasli “O‘zbek tilida ilohiyot bilan bog‘liq avestizmlar”ga bag‘ishlanib, ushbu faslda Xudo va tangri so‘zlarining etimologiyasi izohlangan. Ikkinchi bobning ikkinchi faslida “O‘zbek tilida mifologik tasavvurlar bilan bog‘liq avestoviy so‘zlar” tahlil qilinib, *Erhubbi*, *Obon*, *pari*, *dev* kabi bir qancha mifonimlarga to‘xtalib o‘tilgan. Ushbu tadqiqotlarda tadqiqotchilarning mifonim va teonimlarni tasniflashda to‘g‘ri yo‘l tutganini ko‘rishimiz mumkin.

J.Omonturdiyev va A.Omonturdiyevlar hammuallifligida nashr qilingan “Ma’rifiy-irfoniy istilohlar” lug‘ati diniy, diniy-falsafiy, diniy-ma’rifiy, diniy-dunyoviy bir ming besh yuzga yaqin leksemalarning izohi keltirilgan. Biroq ushbu lug‘atga teonimlarning ancha qismi kiritilmay qolgan.

XULOSA. Xulosa qilib aytganda, teonim deganda faqat Alloh nomlari va uning sifatleri, ya’ni Allohning ismlarini, Alloh tushunchasini ifodalovchi (yaratgan, parvardigor, robbi, iloh kabi) leksemalarni ham tushunishimiz lozim. *Allohning nomi* – olamda butun mavjudotni bor qilgan (yaratgan), ularning taqdirini o‘z qo‘lida tutib turuvchi ilohiy kuch (*Alloh*, *Xudo*, *Tangri*, *O‘g‘on*)ning atoqli otidir[2;58]. Aniqroq qilib aytganda, teonimiya tizimiga Alloh va uning 99 ta ismi, islomgacha bo‘lgan davrlardagi, ya’ni ko‘pxudolik davridagi xudolarning nomlari kiradi. Bugungi kunda ushbu masalalarni o‘rganishning ortib borayotgani bu sohaning rivojlanishi uchun turtki bo‘lyapti desak, mubolag‘a bo‘lmaydi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Бегматов Э., Дўсимов З., Нафасов Т., Қораев С. Ўзбек номшунослиги: тадқиқ йўналиши ва усуллари. Урганч шаҳрида бўлиб ўтган номшуносликка бағишланган собиқ Иттифок миқёсидаги илмий-амалий конференцияси маърузалар тезислар // Хива, 1991.
2. Бегматов Э., Улуқов Н. Ўзбек ономастикаси терминларининг изоҳли луғати. – Наманган, 2006.
3. Elmurodova S. Hozirgi zamon tilshunosligida teonimlarni o‘rganishdagi qiyinchiliklar. O‘zbekiston Milliy universiteti xabarlar. 2022, 1/12.
4. <https://www.definitions.net/definition/theolinguistics>; www.yourdictionary.com; en.wiktionary.com (date of access: 12.01.2019)
5. Тиллаева М. “Хоразм ономастикасининг шаклланиши ва “Авесто”. – Тошкент, 2010.
6. Narzullayeva D. “Qur’oni Karim”dagi teonimlarning semantik-funksional qiyosiy tahlili. Ta’lim va innovatsion tadqiqotlar, 11-son. 2023
7. Омонтурдиев Ж., Омонтурдиев А. Маърифий-ирфоний истилоҳлар луғати. – Тошкент, 2014.
8. Примов А. Ўзбек тили теонимларини ўрганиш масалаларига доир. Тил тизими сатҳлари: Семантик-функционал ва структур асослар. Республика илмий-амалий анжуман материаллари. – Самарқанд, 2009.
9. Улуқов Н. Экзотик лексика. – Тошкент, 2021.
- Йўлдашев Б. Ўзбек ономастикаси масалалари. – Самарқанд, 2011.

